

УДК 323.325 (477.5) «19»

В.І. Качмала
(м. Київ)

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ на початку ХХ ст.

Завданням цієї довідки є ознайомлення читача із причинами аграрної кризи і змінами в соціальному житті мешканців лівобережних губерній, а саме Чернігівської та Полтавської на початку ХХ ст.

Основной целью данного исследования является ознакомление читателя с причинами аграрного кризиса и изменениями в социальной жизни жителей левобережных губерний, а именно Черниговской и Полтавской, в начале ХХ века.

The main purpose of this study is to acquaint the reader with the causes of the agrarian crisis and changes in the social life of the inhabitants of the left-bank provinces, namely, Chernigov and Poltava, in the early twentieth century.

Складні економічні та соціальні проблеми, що нині переживає наша держава, вимагають вивчення і з'ясування становища, в котрому перебуває український народ. Світовий досвід показує, що населення, яке живе на рідних землях, намагається працювати на останніх та без поважних причин не залишає їх. Тим більше, що українські землі є найбільш привабливими, оскільки тут зосереджено понад 30–40% світового чорнозему¹.

Вивчення господарських процесів, що відбуваються у суспільстві, дають можливість врахувати наукові прогнози його соціально-економічного життя. На жаль, проблема землі і й досі не розв'язана. Дане питання стоїть досить гостро та є болючим для кожного селянина. Ці землі споконвіку приваблювали іноземців, котрих цікавило власне збагачення. Як свідчить історія, в Україні 14 млн гектарів найкращої землі на початку ХХ ст. належало 8 тис. власникам. Ними були польські магнати, німецькі барони, а також російські й українські поміщики. Наприклад, Браницькі мали 167 тис. дес. землі, Потоцькі – 170 тис. дес., Терещенки – 141 тис. дес., Бобринські, Харитоненки, Долгорукі – по 40–50 тис. кожні. Ще у 1912 р. Російська імперія вивозила 651 млн пудів хліба за кордон, з них близько 43% давала Україна².

Історично склалося так, що у вітчизняній історичній науці тривалий час перевалювали загальні соціально-економічні студії, а характер змін у певних регіонах країни залишався поза увагою істориків. Завданням цієї довідки є ознайомлення читача із причинами аграрної кризи і змінами в соціальному житті мешканців лівобережних губерній, а саме Чернігівської та Полтавської на початку ХХ ст.

Аналізуючи шляхи трансформації соціального становища селянства, стає зрозумілим, що сільське господарство впродовж тривалого часу відіграло домінуючу роль у житті українських земель. Саме тому господарські аспекти історії селянства України

є досить актуальними у вітчизняній історичній науці. Вивченням економіки в сільськогосподарському секторі почали займатися лише у XIX ст. (до XVIII ст. існували своєрідні статистичні матеріали – реєстри поголовного податку, в яких фіксувалися тільки об'єкти – земля, млини, корчми тощо). Проведена у 1861 р. аграрна реформа спонукала до досліджень стану сільського господарства, обслідування його бюджетів, проведення описів нерухомого майна селян і розвитку кустарних сільських промислів. Цим почали займатися земські управи, котрі являли собою виборні органи управління. Щорічно публікувалися дані про посіви й врожай зерна по повітах, окремо по поміщицьких та селянських землях.

Матеріали земської статистики сприяли розвитку економічної думки в Російській імперії. Вагомий вклад у цю справу внесли українські дослідники. Завідуючий Полтавським земським статистико-економічним бюро (1899–1902 рр.) О.О.Русов протягом другої половини 1900 р. здійснив перепис усіх населених пунктів однойменної губернії й зібрав колосальний матеріал про її господарський стан. Статистиками було систематизовано дуже об'ємний матеріал по кожному повіту, складено таблиці щодо розмірів землеволодіння і його характер³. На Чернігівщині висвітлювали економічні та соціальні проблеми українського села О.П.Шлікевич (розробив комбінаційні статистичні таблиці), П.П.Червинський (проводив земле-робські обстеження), М.М.Коцюбинський (український письменник і громадський діяч). Займалися цими питаннями історики та економісти Гвоздев Р.І., Осадчий Т.І., Личаков Л. Вони вивчали динаміку народного життя після Всеросійського загального перепису 1897 р., фіксували зміни в аграрній сфері, розвиток кредитно-банківської системи, досліджували соціально-економічну діяльність земств.

Радянські історики відчували на собі тиск із боку партійного керівництва й державних ідеологів. Тому деякі їх дослідження були необ'єктивними, агітаційно-пропагандистськими. Незважаючи на це, вагомий внесок у вивчення впливу столипінської аграрної реформи на сільське господарство зробив Лось Ф.Є у праці «Україна в роки столипінської реакції». Автор висвітлив причини обезземелення сільської бідноти, зробив аналіз розподілу землі. Варто згадати матеріали Слабченка М.Є. до економічно-соціальної історії України, що вийшли з друку у Харкові (1925 р.), Качинського В.П. про селянський рух в Україні (Полтава, 1927 р.) Не можливо не відмітити праці Української академії наук, а саме статистичний збірник за редакцією академіка М.В.Птухи (К., 1924 р.).

Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми, у розроблення нової концепції, яка повинна вплинути на подальше вивчення соціально-економічного становища селян на початку XX ст., внесли наші сучасники – Якименко М.А., Власик І.М., Вовк Ю.Г., Н.Р.Темірова та ін.

На початку XX ст. 4 / 5 населення України залишалися сільськими мешканцями⁴. Перепис 1897 р. зафіксував таке співвідношення: із 2 297 854 осіб, що проживали в Чернігівській губернії, лише 209 453 належали до міських жителів, на Полтавщині – відповідно 3 046 833 осіб, із них 291 461 міщан⁵. У промисловому відношенні обидві губернії відзначалися суттєвою відсталістю порівняно з іншими губерніями Російської імперії. Хоча природа і клімат сприяли поширенню різних промислів, але підприємства важкої індустрії були майже відсутні, переважали легка й харчова галузі. Про-

мисловість зосереджувалася у містах і обслуговувала потреби міського населення. Решта населення займалася сільським господарством-землеробством та скотарством. Щотижневе видання Полтавщини, газета «Хуторянин» № 23 від 1898 р. відзначала: «Вся наша губернія живе від землі, кожен землевласник і кожен селянин має свої життєві інтереси в питаннях землеробства – котрим буде зібраний урожай, кількість вирощених кормів, як покращити культуру обробки землі, котрими будуть погодні умови, як зробити тваринництво прибутковою галуззю й ін.»⁶.

Розміщення населення було тісно пов'язане з розвитком приватних землеволодінь⁷. Густота його на 1 кв. версту відіграла суттєву роль у забезпеченні селянських господарств землею та встановленні цін на останню, а також у визначенні рівня аграрного перенаселення. Він був різним, навіть в окремих повітах. Дослідження показали, що на півдні Чернігівської губернії господарств було менше, ніж у північних повітах: у Козелецькому, наприклад, середня селянська сім'я становила 5, 6 душі; в Городянському – 5, 9; в Мглинському – 6, 0; у Суразькому – 6, 2⁸. «Всяке село являє стільки різноманітності в економічному становищі окремих груп свого населення, що важко говорити про добробут окремих селищ як цілих одиниць і змальовувати цей добробут цифрами», – писав В. Постников у 1891 р.⁹.

За абсолютною густиною населення на 1-му місці були повіти Борзнянський та Конотопський, де на 1 кв. версту припадало 66–70 душ, друге місце займали Суразький, Новозибківський, Козелецький і Глухівський повіти (50–53). На останньому місці були Остерський, Городянський та Мглинський (40–43 душі)¹⁰.

Скасування кріпосного права й пов'язані із ним перетворення спричинили низку суперечливих процесів і тенденцій: з одного боку, вони зумовили збереження землеволодіння поміщиків й прогресуючий занепад і деградацію їхніх маєтків, обезземлювання та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, а з іншого боку, – формували нестанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства¹¹.

Багато селянських сімей як і у Чернігівській, так і в Полтавській губерніях почали частково або повністю відходити від землі та займатися кустарництвом. «Полтавская земская газета» №1 від 2 липня 1906 р. зазначала: «За даними міського статистичного бюро, серед сільського населення кустарництвом займаються 6 785 господарств. Кустарі виробляють свою продукцію власноруч чи з допомогою членів родини й збувають її в тій місцевості, де вони безпосередньо мешкають, на ярмарках, базарах чи здають перекупникам. Кустарщина має розвиток у тих районах, у котрих є багатий природний матеріал (глина, лоза, дерево тощо). Розвиток такого виробництва є дуже важливою допомогою для малоземельного і безземельного селянина»¹². Із 6 853 обстежених кустарних господарств Полтавської губернії землі не мали зовсім – 27,1%; мали близько 1 дес. – 24%; до 3 дес. – 21,3% ; до 6 дес. – 15, 6%; понад 6 – 8 дес. – 5%¹³.

Табл. 1

Промисли	Кількість населення, що займається промислами	% населення зайнятий у промислах
с/г, рибальство	1 812 385	78, 87
Промисловість добувна та обробна	213 194	9, 28
Торгівля	77 794	3, 39
Служба в приватних осіб	71 605	3, 12
Візники	14 263	0, 62
Державні службовці	12 704	0, 55
Інші	78 309	3, 41 ¹⁴ .

У таблицю не ввійшли 538 352 осіб чоловічої й жіночої статі, які самостійно добували кошти на життя або отримували їх від держави – стипендії, дотації, пенсії. Крім того, із тих осіб, що займалися сільським господарством, полюванням і рибальством (1 812 385), 116 372 мали ще допоміжні заняття: кустарне виробництво льняних виробів – 327 790; займалися столярною справою – 11 690; шили одяг – 7 670; виготовляли та лагодили взуття – 6 168; займалися перевезеннями – 5 938; розводили бджіл – 4 717; робили колеса, дуги, вози – 3 204; інше – 3 000. Головне управління землеробства опублікувало відомості стосовно бюджету селян-кустарів: «Середній прибуток землероба становить 429 руб. на одне господарство. Прибуток від кустарництва – 255 руб. дорівнює 34,1% його бюджету. Хоча середній прибуток кустарного господарства (426 руб.) менше на 3 руб. середнього прибутку землероба (429 руб.), він має менші витрати на 33 руб., таким чином його прибуток перевищує витрати на 25 руб.¹⁵ Соціально-економічне становище селянства на початку XX ст. змінювалося, відбувався неминучий поділ його на прошарки: бідняків, середняків і заможних. Купівля землі вимагала значних коштів. Вони були не в усіх, а лише у заможних, – котрі мали на 1 млн дес. землі більше, ніж поміщики, а також у 2,5 раза більше посівів, у 2 рази – коней та великої рогатої худоби¹⁶.

Зростання крайніх груп селянства Полтавської губернії (в тисячах) можна побачити з таблиці 2.¹⁷

Табл. 2

Роки	по 1 дес.	від 1 до 3 дес.	від 3 до 9 дес.	від 9 до 15 дес.	більше 15 дес.
1882 – 89	4,5	22,9	43,3	7,9	5,2
1900	7,7	26,8	35,7	7,1	5,4
1910	9,1	26,1	33,9	8,1	6,2

Аналогічною була ситуація й на Чернігівщині. У 1900р. господарств, які не мали наділу, було 80 740 (17,8%), мали до 3 десятин – 145 533 (31,7%), від 3 до 6 десятин – 104 020 (22,9%)¹⁸.

Сільське господарство переживало гостру кризу, що охопила всі його галузі. В 1902 р. полтавська газета «Хуторянин» опублікувала цікавий матеріал щодо головної закономірності згаданого процесу: всі прибутки від сільського господарства не перевищують затрачених на нього зусиль і коштів. Автор публікації висловлював тугу за тим часом, коли вся Європа харчувалася виключно українським хлібом. З'явилися нові конкуренти – США, Аргентина, Індія. Тому питання про підняття ціни на експорт хліба неможливе, а може і зовсім непотрібне, тому що більшість населення Російської імперії систематично недоїдає. Звичайний хліб став для нього розкішшю. Наводилися порівняльні дані про те, що продуктивність праці у США в 5 разів більша, ніж у Російській імперії. На одну особу, котра займається землеробством в Америці, припадає на продукти харчування 100 руб., а в Росії – 14 руб. 30 коп. (у 7 разів менше)¹⁹.

Руйнувала селянський добробут також оренда землі. Неспроможність селян вести господарство на своїх злиднених ділянках змушувала багатьох із них вдаватися до орендування землі в поміщиків. Наприклад, у 1905 р. в Козелецькому повіті із загальної кількості 19 005 дворів, власники 8 584 дворів (45, 2%) змушені були орендувати землю; у Городянському повіті ці показники відповідно становили 17 909 – 8 713 дворів та 48, 7%. Очевидно, й в інших повітах ситуація була аналогічною. На селян мала великий тиск і влада. Якщо російський селянин платив 25 коп. подушного податку, то український був змушений виплачувати по 2 руб. щорічно²⁰. Тому однорічна оренда, що була поширена на Полтавщині та Чернігівщині, була страшенно не вигідною для простого селянина. Явище подорожчання землі було викликане прагненням землевласників усіма способами збільшити прибуток від маєтків і віддавати в оренду гіршу землю, до того ж на не вигідних для селян умовах. Порівняємо вартість оренди землі у Полтавській та Чернігівській губерніях з іншими в 1904 р.: Київська – 16, 36 руб. за 1 дес.; Чернігівська відповідно – 12, 08; Полтавська – 9, 34; Таврійська – 8, 65; Волинська – 6, 40. Отже високі ціни на землю були не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду селян²¹. Вони споконвічно прагнули мати землю й працювати на ній.

Сільські заможники та орендарі-лихварі брали в оренду у поміщиків великі земельні площі, передаючи їх за певну приплату суборендарям – селянам. Загальна кількість орендованої останніми землі (в тис. дес.) становила у Полтавській губернії – 74, 65, а в Чернігівській – 361, 6. Оренда землі за способом оплати була різною. Так, за даними «Обзора сільського господарства Полтавської губернії за 1904 г.» половиною врожаю сплачувало оренду 23, 1% селян; грошима – 61,6%; відробітками – 15, 3%²².

Процент відношення індивідуальних покупців через банк до загального числа покупців (колективні селянські громади, товариства) був таким²³:

Табл. 3

Губернії	1908р.	1909р.	1910 р.	1911 р.
Полтавська	57, 6	80, 2	90, 5	83, 5
Чернігівська	29, 1	53, 5	69, 9	83, 2

Для основної маси селянства через відсутність коштів і дорожнечу купівля землі була недоступна. Допомогу вони могли отримати в Селянському поземельному банку. Він надавав позику під заставу землі, яка купувалася. Однак кредит був вкрай не вигідним для селян – від 7, 5 до 8, 5% на рік. Робив грошові позики й сільський лихвар, але під 20% та вище, а потрібно було повернути йому на 1/6 чи на 1/4 більше, ніж взято²⁴. Організувати міцне господарство на банківські гроші могло тільки заможне селянство. Біднота, взявши позику, не могла її віддати. До останньої банк ставився безцеремонно: спродував її землі, штовхав до дальшого руйнування господарств²⁵.

Рятуючись від голоду та злиднів, селянство залишало свої домівки. Частина із них ішла у місто, поповнюючи ряди робітничого класу, й працювала за наймом²⁶. Інша частина йшла на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії. Робота там значно краще оплачувалась та й були більш сприятливі умови для оренди і купівлі землі²⁷. За період з 1891 по 1900 рр. з Полтавської та Чернігівської губерній у середньому на 100 душ населення взяли паспорти на відхожі промисли 42 особи²⁸.

В той час починає поширюватися міграційний рух на окраїни імперії. Головними колонізаційними регіонами для українців були Донська, Кубанська області й Ставропольська губернія. Саме туди переселилися 360 тис. українців, що становило 41,5 % всіх новоселів²⁹. Іншими регіонами переселення були Північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська, Єнісейська губернії) та Середня Азія³⁰. Тільки у 1883–1905 рр. на Далекий Схід мігрували з Лівобережжя 66 957 осіб³¹. Вони становили 84% від загальної чисельності мігрантів. На першому місці стояла Чернігівська губернія, котра дала відповідно 24, 97% (68, 992 особи)³², за нею Київська – 24, 14% (66, 709), далі Полтавська – 24, 15% (66 703)³³. Всього за той період із України виїхали 415 636 переселенців, із них самовольців – 216 783, що становило – 52 % усіх мігрантів краю³⁴.

Аналізуючи документи, можна сказати, що не тільки бідні селяни вирушали у далеку дорогу в пошуках кращого життя. Співвідношення переселенців із України складалося так: 63, 3% – бідняків, 23, 4% – середняків, 13, 3% заможних селян³⁵. Незважаючи на це, банківські ціни на землю зростали. Так, у Чернігівській губернії тільки за 1899–1902 рр. вони збільшилися вдвічі й становили в середньому 128 руб. на рік³⁶.

Аграрна криза сприяла концентрації землі у руках заможних селян, змусила господарювати їх по-новому, по-капіталістичному, застосовувати сільськогосподарські машини, найману працю для покращення кількості та якості обробки землі, раціонально займатися економікою. Внаслідок столипінської аграрної реформи у 1912 р. в Україні відсоток заможних селян становив 11, 9. Їм належало 448 тис. дворів (5 млн осіб.); середняків було відповідно 550 тис. (5–6 млн. чол.). Взагалі в Україні, особливо у чорноземних областях, столипінська реформа мала більший успіх, ніж у 40 губерніях Європейської Росії, що пояснюється особливою ментальністю місцевого населення, потягом його до землі, до створення власних господарств.

Поступово почалися відкриватися кооперативні товариства, засновуватися сільськогосподарські, позичкові, споживчі, позичково-ощадні товариства. Було створено кілька бджільницьких, молочних і садівницьких об'єднань³⁷.

Губернії	Споживчі тов -ва	Позичкові тов -ва	Позичково-ощадні	Сільськогосподарські	Всього
Полтавська	289	151	33	117	570
Чернігівська	80	137	83	32	327

Одночасно змінювався й побут селян у зв'язку із соціально-економічним розшаруванням. Відчувалися помітні зміни в архітектурі житла. Заможні господарі почали будувати кам'яні будинки під бляшарною черепицею. В їх побут входить швейна машина, гумове взуття та одяг фабричного виготовлення. Відчувався потяг до освіти і культури, у селі відкривалися бібліотеки-читальні створювалися, самодіяльні хоріві й театральні гуртки. Завдяки земствам у 15 повітах Полтавщини за 1897–1910 рр. грамотність населення підвищилася з 16, 9% до 23, 7%. Крім початкових шкіл, уряд відкривав сільськогосподарські класи та організував вечірні заняття при земських школах для дорослих і підлітків³⁸.

Підсумовуючи вищесказане, можна відмітити, що зміни в економіці й соціальному житті були значними. Актуальним є питанням піднесення господарства та розподілу землі українським селянством і нині. Сучасна економічна думка відчуває гостру потребу в узагальненні історичного досвіду, нагромадженого нашими предками в організації селянського господарства. Потрібно знати помилки, які вже мали місце, наприклад, у тій же аграрній політиці царського уряду, включаючи реформи земельних відносин П.А.Столипіна. Держава повинна сконцентрувати в своїх руках відповідні адміністративні органи не тільки агрономічної допомоги, а й важелі економічного регулювання відносин між фермером та селянином, побудувати гнучку систему підтримки безпосереднім товаровиробників.

¹ Романцов В.О. Українці на довичних землях (XVIII – XX ст.). – К., 2005. – С.10.

² Лось Ф.Є. Нариси з історії України. Вип. XI. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – С.88–137.

³ Полтавская земская газета. 13 августа 1906. – С.12.

⁴ А. Хоменко. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII.1926 р., X., 1927 р. – С.28–80.

⁵ ЦДІА. – Ф. 323. – Оп. № 1. – Спр. 216 – 218. – Арк.138.

⁶ Хуторянин –1898 р. 4 червня. – С.375.

⁷ Осадчий Т.И. Земли и землевладельцы в Юго-Западном крае, на Украине, Подолии, Волини. Опыт стат.-эконом. исследования. – К., 1899. – С.15–128.

⁸ Большая энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 20. – С.41.

⁹ В.Постников. Южно-русское производственное хозяйство. – М.,1891. – С.392.

¹⁰ Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина поч. XX ст. 1900–1917 рр. – Чернігів, 1998. – С.3–67.

¹¹ О.Д.Бойко. Історія України. Вид. 2-ге. К., 2002. – С.656.

¹² Полтавская земская газета –1906 2 июля. – С. 11.

¹³ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ – 1996. – № 1. – С.129.

- ¹⁴ Черниговская губ. (Первая Всеобщая Перепись населения под ред. Н.А.Тройницкого). – Санкт-Петербург, 1905. – С.VIII.
- ¹⁵ Хуторянин. – 1906. – 17 октября.
- ¹⁶ Мельник Л.Г. Соціально-економічний розвиток України (1900–1917 рр.) XX ст. – К., 1992. – Т.2. – С.14.
- ¹⁷ Лось Ф.Є. Там само. – С.61.
- ¹⁸ Черниговская неделя – 1914, 23 травня – С.3.
- ¹⁹ Хуторянин. – 1902. – 3 октября. – С.706.
- ²⁰ Лось Ф.Є. Там само. – С.68.
- ²¹ ¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економ.-соц. історії України XIX ст. – Т.1. – Х., 1925. – С.268–512.
- ²² Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. – Полтава, 1927. – С.21–329.
- ²³ Лось Ф. Є. Там само. – С.67.
- ²⁴ Гвоздев Р.И. Кулачество-ростовщичество. Его экономическое значение. – Санкт-Петербург, 1908. – С.49.
- ²⁵ Лось Ф.Є. Там само.
- ²⁶ Лазанська Т. І. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки. Історія України. Курс лекцій у 2-х книгах. Від найдавніших часів до к. XIX ст. – К., 1991. – Т.1. – С.449–492.
- ²⁷ ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 159.
- ²⁸ Лось Ф.Є. Формування робітничого класу на Україні і його революційна боротьба к. XIX – поч. XX ст. – К., 1955. – С.62–177.
- ²⁹ Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861–1905 рр. // ВІЖ – 1982. – № 9. – С.66.
- ³⁰ Тихонов В.А. Переселение в России во второй пол. XIX в. (По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики). – Москва, 1978. – С.166–408.
- ³¹ Кауфман А.А. Переселение и колонизация. Санкт-Петербург, 1907. – С.67–256.
- ³² Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909г. – Чернигов, 1910 р. – С.11–228.
- ³³ Кізченко В.І. Розвиток культури на Україні. Історія УРСР. – К., 1978. – Т. 4. – С.70–429.
- ³⁴ Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1 янв. 1901 г. – Вып. 2 (1894–1901 гг.) – С.413.
- ³⁵ Лещенко Н.Н. Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Таллин, 1959. С.56–196.
- ³⁶ ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 49. – Арк.3.
- ³⁷ Лось Ф.Є. Там само. – С.86.
- ³⁸ Черниговская земская неделя. 1915. – 3 мая. – С.15.